

ВОКАЛНАТА СИСТЕМА В ГОВОРА НА СЕЛО ПРИПЕК КАТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ЗА БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТНА И ИСТОРИЧЕСКА ФОНЕТИКА

Мирослав Михайлов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The vowel system of Pripek village shows a significant contrast in comparison with the dialects of the surrounding villages in the Zlatograd region. Since the dialect of Pripek registers instability and contradiction in the replacement of the Old Bulgarian vowels, these typological characteristics of this dialect turn out to be a challenge for Bulgarian dialectical and historical phonetics.

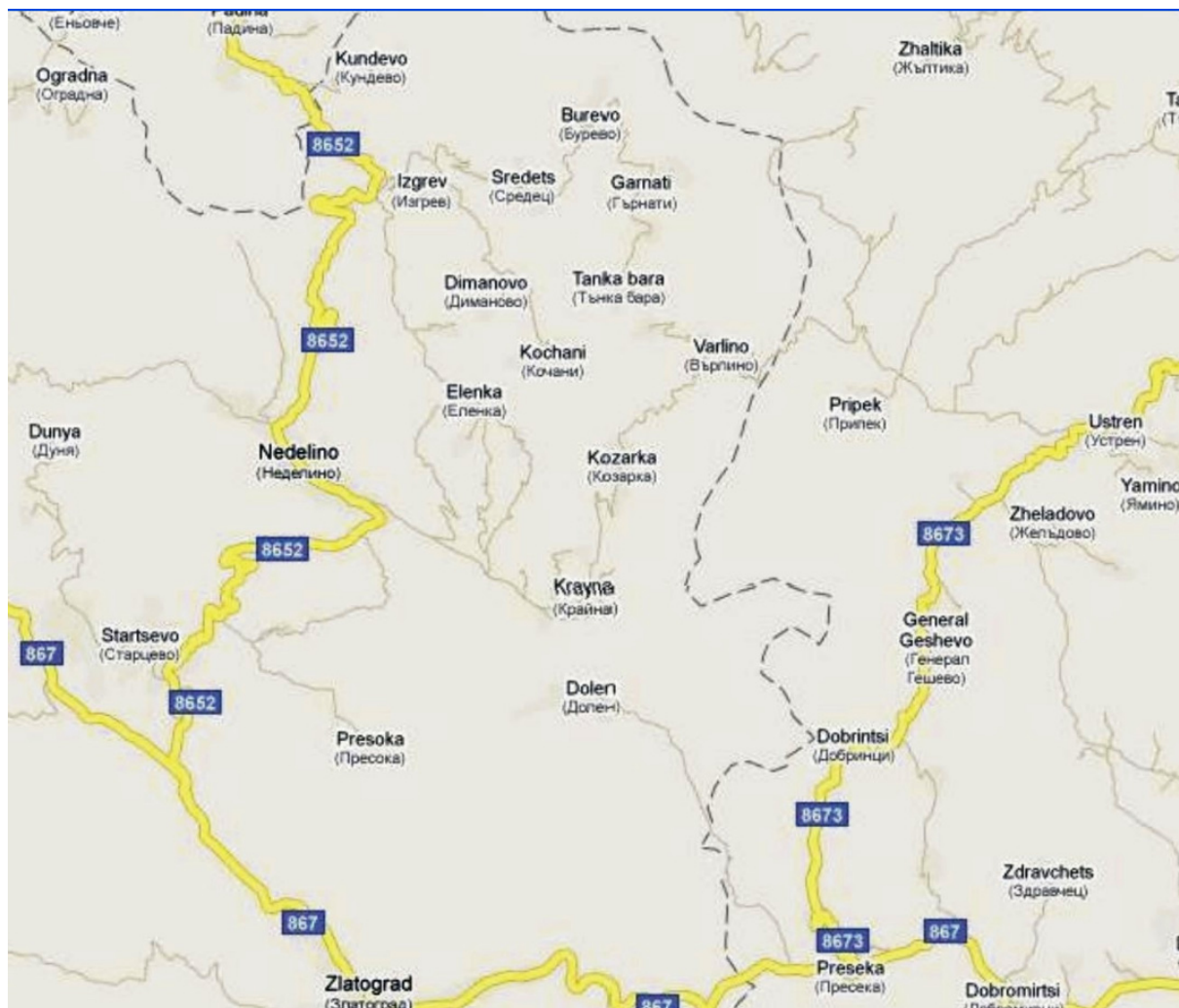
In this paper we examine some other previous statements and present our point of view about the development processes, which led to the contemporary status.

В тази статия представяме вокалната система в говора на село Припек, Джебелско. Говорът на това родопско село е типичен представител на диалектите в Източните Родопи. Има същата фонологична система както говора в Златоград. Във фонетичната система на припекския диалект в множество лексеми се осъществява един особен преход на *ѐ* към *й̆*. Тази особеност откроява вокалната система в говора на Припек от другите източни родопски диалекти. Именно на нея отделяме по-голямо внимание.

Село Припек е единственото с българоезично население в община Джебел. Днес има малко над 900 жители. През епохата на Османската империя с. Припек (Гюнели) е част от Деридерска кааза (Златоград), Гюмюрджински санджак (Комотини), Одрински вилает. След Освобождението през 1912 г. село Припек е под административното управление на гр. Златоград.

През петдесетте години на миналия век село Припек бива присъединено към Маданска околия. За припекчани пътуването до Мадан е неудобно и те прехвърлят административното си управление към община Джебел. Град Мадан бързо се оказва неподходящ за околийс-

ки център, но административното откъсване на с. Припек от Неделино и Златоград си остава и до днес. В населените места от община Джебел преобладава турският език и това екстралингвистично обстоятелство оказва сериозен натиск върху говора в Припек. Прилагаме карта на района около с. Припек.



За характеристиката на говора са важни следните обстоятелства:

1. В съседните селища на изток от Припек – Генерал Гешево, Устрен, Контил, Лебед – всички села в общ. Джебел – се говори диалектна форма на турския език.

2. На запад всички съседни населени места са с родопски диалекти – Долен, Върлино, Козарка, Неделино, Диманово, Кочани, Средец, Бурево, Гърнати, Кундево.

3. Говорът на с. Припек е на границата между диалекти на българския език (говорите на Неделино, Жълтуша и Буково са включени в картите на БДА, том I) и диалекти на турския език. Така в местната норма са смесени много елементи от турския и българския език. В

миналото мъжете са били билингви. От началото на ХХ век диалектът много бързо се стреми да се освободи от турското влияние. В стремежа си за резки промени запазва част от архаичните си особености, но и заимства, и то от различни системи – от книжовния език, от съседните говори, които също не са единни.

Припекският диалектен изговор е с бързо, трудно доловимо артикулиране на звуковете. Когато фонетичната система в говора на Припек се свързва с фонологичната система на българския език, се констатира силна нестабилност на системата. Като рефлексии на стб. вокали се появяват различни застъпници. Така на мястото на *l* се срещат *è*, *й*, *à*. На мястото на *ѣ* се чуват *è*, *è*, *'à*, *й*.

Чрез изложеното в тази статия се стремим да докажем три тези:

1. Фонетичната промяна *è* > *й* не се реализира във всички случаи;
2. Изговорът на новополучената гласна *й* от *è* не е трайно установен, а артикулирането на гласна *й* силно варира в местната норма;
3. Тази фонетична промяна е ново явление в говора.

При доказването на нашите тези се позоваваме повече на отпечатани източници.

I. Преглед на публикуваните материали.

Доскоро за говора на с. Припек нямаше изследвания. През 80-те години на миналия век са обнародвани две съобщения във в. „Нов живот“ – Кърджали. В първото от тях Йорданка Савова изброява диалектни особености в говора на с. Припек, които са характерни за множество югоизточни български говори. В материала **не се посочва** наличие на замяна *è* > *й*. Има две фрази диалектен материал: „Синни ду мени“ и „многу съ стъмни“ (Савова 1981). В словоформата *с̀инни* имаме замяна *è* > *й*, но следващият пример е несигурен; формата „*стъмни*“ е книжовна, в говорите от Източните Родопи се изговаря *т̀емно*.

Второто съобщение – „Самобитен български говор“ – е на Георги Митринов, отново в местния вестник „Нов живот“. Георги Митринов отбелязва изговор за **А** и **Б** гласна *è* с примери *м̀есо*, *р̀ет*, *т̀емно*, *т̀енко* и дава в скоби (*м̀исо*, *р̀ит*, *т̀имно*, *т̀инко*) (Митринов 1987).

До нашето монографично описание „Златоградският говор“ за диалекта на Припек липсват статии – с изключение на двете вестникарски съобщения. В изследването говорът на Припек е присъединен към златоградския. В монографията са разгледани фонетични, морфологични и синтактични особености в цялостен план, като са представени и известни вътрешнодиалектни различия (Михайлов 2006).

През 2010 г. излиза от печат селищната монография „Припек. Минало и настояще“. В нея са приложени десет страници диалектни текстове, в които се отбелязва гласна *è* или *è̃* като застъпник на *ѡ*, *ѡ̃*, *ѡ̃̃*, *ѡ̃̃̃*, *ѡ̃̃̃̃*. Срещат се няколко лексеми, в които е отбелязана гласна *й̃* вместо *è*: *с̃йлу*, *т̃йбе*, *з̃йдем* и др. В книжката има четири страници от Георги Митринов, в които бегло се набелязват множество диалектни особености. Авторът привежда лексеми с преглас *è > й̃*. Но е трудно да осмислим като достоверен примера „*б̃йл*“ от стб. *в̃ѡл̃ъ*] (Митринов 2010: 101).

В най-ново време са отпечатани и няколко статии на Христина Тончева и Иван Илиев. Ще се спрем само на материала в „Към описанието на говора в с. Припек, Джебелско“, тъй като има известен обобщителен характер (Тончева, Илиев 2011: 69–78). В няколкото съобщения Й. Савова, Г. Митринов, Хр. Тончева и Ив. Илиев посочват редица особености на фонологично, лексикално, синтактично и морфологично равнище, като тези езикови явления са присъщи на много други родопски говори.

При представянето на вокалната система в говора изброените автори (а заедно с тях и голямата група съавтори на селищната монография) за Припек, ползват различни начини за транскрибиране на диалектния изговор. При всяко диалектоложко изследване основополагащ проблем е транскрибирането. „Когато записвачът е усвоил външно и механично началата на фонетичната транскрипция, често дава пресиленени, лъжливо-фонетични записи“ (Стойков 1993: 405–406).

Освен своеобразието при транскрибирането на местната реч, следва да се отчетат и специфичните обстоятелства при набирането на диалектния материал. Носителите на местния говор имат ясно съзнание за характерните отлики на своя диалект. Когато информаторите знаят, че предмет на интерес е техният говор, засилват предварително ясните за тях фонетични и лексикални явления.

Автентичният изговор веднъж се променя от информаторите, притеснени от факта че се анализира тяхната реч, и втори път същият този изговор трябва да се възприеме и транскрибира въз основа на субективната преценка на конкретния автор. Въпреки тези обстоятелства основните особености на вокалите се предадени без съществено различие между конкретните автори.

II. Вокална система в говора на Припек

Вокалната система на диалекта в Припек има единен развой със съседните източни родопски говори. На фонетично равнище говорът

на Припек има ред общи особености със съседните диалекти в Долен, Златоград, Ерма река, Аламовци, Кушла. Най-близка е фонетичната система на диалекта в с. Долен, което се намира на 5–6 км югозападно от Припек.

Авторите на материали за говора на с. Припек изтъкват следните застъпници на стб. вокали **ѡ**, **Ѣ**: Малка носовка (**ѡ**) → *е*: *клѣтва*. Малък ер (**Ѣ**) → *е*: *тѣмну* (Митринов 1987). В по-разгънат вид състоянието е следното.

Застъпник на стб. **ѡ** е гласна **ѡ**:

– в коренова сричка – *гѡбне съ*, *зѡп*, *кѡшта*, *мѡка*, *рѡки*;

– в глаголни форми за 3. л.ед.ч. сег. вр. – *леж'ѡт*, *сп'ѡт*, *мъл'ч'ѡт*;

– в членуваните форми на имената от женски род, които премятат ударението върху окончанието – *главѡса*, *женѡна*, *нагѡна*, *рѡкѡта*.

В неударена позиция: *мѡш* – *маж'ѡт*, *вѡже* – *важ'ѡ*.

Застъпник на стб. **Ѣ** е гласна **Ѣ**.

Под ударение – гласна **Ѣ** – *вѢшка*, *дѢштер'Ѣ*, *дѢска*, *рѢш*, *сѢн*.

Без ударение – вариант **ѡ**: *пѢсак*, *с'ѡкакаф*.

При вметнатата ерова гласна – отново **ѡ/Ѣ** – *ѡтар*, *ѡдѡр*, в маркерите за тройна определеност при мъжкия род *-ѡт*, *-ѡн*, *-ѡс*.

Като застъпници на старобългарските вокали **ѡ**, **Ѣ** и **Ѣ** могат да се засвидетелстват няколко рефлекса – **ѣ**, **е**, **ѣ**, **ѣ**: *д'ѣвет* (**ДЕВАТЬ**), *д'ѣсет* (**ДЕСАТЬ**), *п'ѣтак* (**ПАТЬКЪ**), *м'ѣсо* (**МАСО**); *дѣвет*, *дѣсет*, *пѣтак*, *мѣсо*; *глѣдам/ глѣдам*, *говѣда/ говѣда* (**ГОВАДА**), *зѣт'/ зѣт'* (**ЗАТЬ**). След шушкава съгласна отново се редуват вокалите **ѣ/ѣ** – *жѣтва/ жѣтва* (**ЖАТВА**), *чѣдо* (**ЧАДО**), *жѣнам*, *чѣсто* (**ЧАСТО**); *бѣрам* (**БЕРЖ**), *плѣтам/ плѣтам* (**ПЛЕТЖ**), *жѣна/ жѣна/ ж'на*, *дѣн'/дѣн'*, *жѣрда*, *конѣц*, *л'ѣсно/лѣсно*, *лѣска са*, *петѣл*, *тѣмно/тѣмно*, *тѣнко/тѣнко*, *спѣне*, *увѣс/увѣс*, *уцѣт*, *упѣне*, *упѣна*.

Такива колебания при изговора на вокалите **ѣ/ѣ** се срещат и в други говори от Източните Родопи и са отбелязани във фолклорните материали на Стою Шишков в края на XIX и началото на XX век.

Застъпници **ѣ**, **е**, **ѣ**, **ѣ** на старобългарските **ѡ**, **Ѣ** и **Ѣ**, дори **Ѣ**, са давани и за диалекта в Златоград. В говора на Златоград най-голяма фреквенция имат словоформите *глѣдам*, *зѣт'*, *клѣтва*, *лѣшта*, *мѣко*, *мѣсо*, *пѣт*, *прѣло*, *тѣшко*, *усѣннало са ѡе*, които са без мекост на предходната съгласна, както сме ги и записали. В говора на Ерма река се среща удължено произношението *гл'ѣдам*, *з'ѣт'*, *кл'ѣтва*,

л'èшта, м'èко, м'èсо, п'èt', пр'èло, т'èшко, ус'èннало са ÿе, но такъв изговор може да се регистрира също така в Златоград, Долен и Припек – зависи от конкретния информатор.

Спорадично и все по-рядко може да се чуе произнасяне на съчетание от глайд **й** и гласна **è** – *гльèдам, зйèт', кльèтва, лйèшта, лйèф, мйèко, мйèсо, пйèт'*. Този изговор изисква ясен женски глас и продължително времетраене. Получава се също при изрече *жйèбине крьèкат в рйèкана*, с който жителите на околните селища осмиват диалекта в Златоград. Вероятно именно такъв тип произношение е най-старият.

В неударена сричка имаме гласна **е** – *изгледа, тежйè*, без силна редукция.

Срещат се общорупските форми на **а**, посочени още от К. Мирчев *гр'ада (гРАДА), фпр'агам, нар'адам, загл'авам* (Мирчев 1936: 14; Бояджиев 1972: 46; Керемидчиева 1993: 113). Също така формата *врйèт', врйèт'чикат (ВЪ РАДЪ)*.

Рефлекс **ъ** от **ь**, включително и в позиция под ударение, откриваме на мястото на стари групи **ръ**, **ръ**, които в говора се засвидетелстват винаги с ерова гласна пред съгласната: *кълвè, кълнам, търп'ам, мъркна са* и др.

Изговаря се един звук за **ѳ** и **ѳ** независимо от фонетичното обкръжение, като тази особеност се отнася за всички източни родопски говори. По отношение на рефлексите на **ѳ** и **ѳ** в говора на Припек се налага за пореден път да коментираме една наложена от традициите представа. „Ятовата гласна (**ѳ**) = **è** под ударение пред сричка с предна гласна, но пред сричка със задна гласна се заменя с **'а**: *бèли, б'ала*“ (Тончева, Илиев 2011: 69).

Рефлексите на **ѳ** и **ѳ** в източните родопски говори (и в този на Припек) не зависят от характера на следващата сричка. В говорите на Припек, Златоград, Долен, Ерма река, Аламовци, Кушла и още голямо множество родопски говори **ѳ** има рефлекс **è** или **è** в позиция под ударение и независимо от вида на следващата сричка или съгласна:

– пред задна гласна или в края на думите – *бèл, бèла, вèра, вèравам, вървèла, гул'èм, горèла, дèдо, лèп, лèб'с, лèф, млèко, мèсто, нèкъф, плèва, пусèла, сèкак, ч'елèкън*;

– пред предна гласна – *бèли, вèтар, врèме, гул'èми, горèли, дèвер', дèте, дрèме, им'èше, лèте, мèсецьт, немèме, пèйни, пèсн'ъ, сèме, смèн'ъм, сèкиму*;

– пред шушкава съгласна – *бèше, белèшка, вèжда, мрèж'а*;

Има лексеми, в които се среща рефлекс за **ѣ** и ъ – **'а**, но вариането **ѐ** – **'а**, което е ясно диференцирано като изговор, не се дължи на влияние на съседни срички или звукове.

Състоянието с един рефлекс за **ѣ** и ъ е наследено в родопските говори още от предписмения период, „в говора на създателя на глаголицата ъ е имала почти същия звуков характер, както и **ѣ**“ (Мирчев 1978: 118). Нямаме запазване на старобългарското състояние. Както казва Кирил Мирчев „едва ли би се намерил югоизточен български говор, за който би важало без изключение правилото, че стб. **ѣ** гласи **ä** (респ. **'а**) без оглед на ударението и характера на следващата сричка“ (Мирчев 1936: 17).

В неударена позиция – рефлекс на **ѣ** – **е**:

а) в краесловие – *вѣтре, гòре, у̀тре*;

б) в други позиции – *летà, местà, млекàр*;

Формите на глагола **нямам** са *нѝмам, нѝма*.

Застъпниците на под ударение са **ѐ** или **йѐ**:

а) в началото на думата *йѐм* (**ѣсти**), *йѐка* (**ѣко**), *ѐбалка, ѐсла*;

б) в средата на думата – *пиѐни, поѝавѐват са*;

в) след **ж, ч, ш** – *жѐба, жѐби, шѐри, чѐша, чѐши, чѐй, кучѐн*;

В говора на Припек като рефлекс на стб. **ѣ** се чува без изключения звук **и**, изговарян по същия начин както и като рефлекс на стб. гласна **и**: *бѝк, ѝтар* от стб. *хѣтрѣ, рѣза* (**рѣза**), *сѝн* (**сѣнѣ**).

Старобългарският вокал **і** се запазва: *й̀грѣм, ѝгрà, ѝмате, ж̀ивам й̀умета, й̀уме*. Изговорът *й̀уме* е характерен за възрастното поколение.

В ударена позиция застъпници на стб. **ѡ** са – **ѡ̀** и **ѡ**, които са характерна особеност на рупските и на редица западнобългарски говори (Мирчев 1978: 137).

Застъпникът **ѡ̀** е засвидетелстван в начална позиция – каквито са преобладаващият брой примери, но и след много други твърди съгласни – *ѡ̀д'ѣт, ѡ̀ти, ѡ̀джа, ѡ̀ште, ѡ̀гън, вѡ̀да, мѡ̀на, ѡ̀рата, кѡ̀га*.

Застъпник **ѡ** се чува по-често – *айсѡ̀й, нанѡ̀во*.

Засвидетелствана е рупската форма *нѡ̀ш*.

Има лексеми със замяна на гласните **ѡ** с **ѡ̀**; една от тях е **нѡ̀с**.

В неударена позиция – три рефлекса на стб. **ѡ** – **ѡ, ѡ̀, ѡ̀**. Рефлексите **ѡ, ѡ̀** и **ѡ̀** често се употребяват в непосредствено съседство в речта на информаторите. Все повече се ограничава пълната редукция на гласна **ѡ**, която се среща предимно в речта на възрастните и

необразовани информатори – *курим, н̀шино, д̀енно, ур̀жсийе, устан̀т, гуд̀ни, ут буб̀айку*.

За говора на Припек не е характерен акавизмът. Акавизъм означава на мястото на стб. **о** в неударена позиция да се изговаря **а**. В две-три словоформи се открива акавизъм и в говора на Припек – формата на числителното *един* за м. р. „*ад̀ин*“, така също показателното местоименно наречие „*айнв̀а*“ 'онова'.

Застъпник в ударена и неударена позиция на стб. **оу** е гласна **у**. В позиция без ударение – алофон **о** – *ду̀ше, зу̀трешник, ру̀да*.

Съчетанията **рѣ, лѣ** и **рѣ, лѣ** се изговарят с гласна **ѣ**, като мястото на вокала е пред съгласната независимо от сричковата структура на думата и броя на съгласните след групата:

1. В едносрични думи – *б̀ѣрс, в̀ѣрс, в̀ѣрх, в̀ѣл'к, к̀ѣрс, к̀ѣрф, п̀ѣрс*;

2. В многосрични думи – *б̀ѣркна са, б̀ѣрце, в̀ѣрт'ѣм, в̀ѣрсн̀аци, г̀ѣрло, зб̀ѣркват са, м̀ѣркна са, м̀ѣрднавам, п̀ѣрскам*;

3. При членуваните и умалителните форми се натрупват две и повече съгласни, но отново няма премятане – *г̀ѣрпч̀екъс, к̀ѣрфн̀ѣ, п̀ѣрсн̀ѣ*.

На мястото на праславянските съчетания **tj, dj** в говора се срещат групите **шт, жд** – *д̀ѣштер'ѣ, ѝштат, к̀ѣшта, н̀ашто, у̀дште, сн̀дшти, гув̀ѣжди, н̀ужда, р̀ѣжда*. Наблюдават се характерните за много рупски говори изключения при словоформите *ч'ус, ч'у̀здо, ч'у̀зди* от стб. *хиждѣ*.

Обеззвучава се предлог **в** и съответно **вѣв** дори когато няма условия за асимилация, което е характерна общорупска особеност (БДА III, к. № 53) – *ф анн̀на, ф маал̀на, вѣф м̀ет, ф б̀ол'ница*.

Срещат се меки съгласни:

1. В края на думите – *п̀т', в̀рит', к̀амен', киб̀рит', у̀дг̀н'*;

2. Пред друга съгласна – *в̀л'ница, ел'ли, л̀ел'ка, л'ул'ка, с̀ил'ни б̀ол'ки, т'ут'ин'чек*;

3. Съгласните **ж', ч', ш', дж'** се изговарят меко – липсата на фонологична стойност на тази мекост води да отслабване на палаталността.

Редовен преход **дн > нн** – примерите са многобройни: *п̀аннува, анн̀, с̀инни*.

Всички тези особености се споделят от диалектите на редица съседни селища, с които говорът на Припек винаги е изграждал една езикова, социално-битова и етническа общност. В сравнение със съвременното състояние на съседните говори от Източните Родопи

диалектът на Припек има една спорадична фонетична промяна, която днес ярко го разграничава от съседните говори и това е замяната на гласна *è* с *й*.

III. Замяната *è* → *й*.

В досегашните публикации относно прехода *è* → *й* веднъж се посочва, че стб. гласни *а, ъ, е, ѳ, ѵ* имат рефлекс *è* или *è̇* и същевременно се дават достатъчно примери за прегласа *è* → *й*.

За самия преглас *è* → *й* веднъж се казва „преход *è* → *й* е обхванал всички случаи, в които гласната *e* е етимологична или е резултат от предни вокали *а* и *ъ*, например: *нѝго, жѝна, вѝчер, вѝсел, сѝло, дѝсет, вѝл, зѝт, нѝт, лѝсну, полѝка, дѝн*“. И същевременно преглас „*è* → *й* (в отделни случаи с непоследователност), някои от които и в турски заемки и едносрични думи“ (Тончева, Илиев 2011: 73). Не се съмняваме в приложените примери „*чѝрву, но черв̀, мѝсо, чѝрга, грѝбен, нѝпел, чѝрв* 'червей', *червѝн* 'червен', *нѝбо, вѝчер, нѝтък, зѝме* 'земя', *жѝтва, жѝнам*“. В примерите за лексикалните особености се срещат закономерните за родопските говори *чѐска* 'довечера', *ит̀ене* 'малко куче', в които не е осъществен въпросният преглас (Тончева, Илиев 2011: 71).

В неударена позиция прегласът не се осъществява, а се засвидетелства закономерно гласна *e*.

Нека се спрем на досегашните становища за замяната *è* → *й*.

Въз основа на прехода *è* → *й* в българската историческа лингвистика е създадена хипотезата за единството на златоградския диалект с павликянските говори. Тя се изказва от Любомир Милетич в няколко статии от началото на ХХ век. Основен аргумент е именно замяната *è* → *й*. Любомир Милетич се позовава, сравнява, представя говорите в Златоградско, без да е имал реална представа за тях. Говори за „едно помашко наречие на южните склонове на Родопите – в с. Даръдере“ (Милетич 1912: 4) и по този начин игнорира християнското население в Златоградско. Любомир Милетич не е могъл да установи дори замяната на старобългарските ерове и носовки: „Даръдерският говор е спазил неизяснен тъмния еров гласеж на общия рефлекс на еровете и носовките, тъй както се е спазил и в говорите на Ропката, и в павликянското наречие... Подирният се произнася в Даръдере, когато е под ударение, малко по-отворено, на път да се изясни в широко *ò*, както е станало в централния – ахъчелебийски говор“ (Милетич 1912: 9).

Любомир Милетич не е бил лично на теренно наблюдение в Златоград. Той правилно се съмнява в достоверността на транскрипцията

във фолклорните текстове: „В споменатата статия на Шишкова авторът съвсем е разбъркал графиката“ (Милетич 1912: 10).

Първото теренно изследване в Източните Родопи е по време на експедициите за БДА, том I. След тях Стойко Стойков посочва (Стойков 1968), че в златоградския говор има различни рефлексии на еровете и носовките. Твърдението се потвърждава също така от карти № 1, 6, 7, 12 на БДА, т. I.

Относно единството на златоградския и павликянския говор следва да изтъкнем, че Любомир Милетич вижда фонетичната промяна $\text{è} \rightarrow \text{й}$ като ново явление: „Много по-разпространена, и то в езика на по-младото поколение, е замяната на ударено è с тясно, високо eі или дори чисто й . По-долу ще предам туй произношение чрез й – по-рядко чрез eі , точно както в отделни примери съм го записал, ръководен по непосредствено впечатление от живия говор“ (Милетич 1912: 7). По същия въпрос по-категоричен е Людвиг Селимски: „Различията в резултатите на промяната могат да се обяснят с факта, че тя се е извършила на посочените места независимо и неедновременно ... Общо взето, явлението се характеризира като ново“ (Селимски 1974: 185 – 186).

Разбирането, че преходът $\text{è} \rightarrow \text{й}$ се развива в павликянските говори около началото на XX век, игнорира възможността тъкмо този преглас да бъде аргумент за единството на диалекта на село Припек, както и на останалите източни родопски говори, с този на павликяните. Католиците в Пловдивско са се откъснали от Родопите много преди началото на XX век. Дори и да бъде установен преглас $\text{è} \rightarrow \text{й}$ в говора на Припек, то тази промяна ще се е развила независимо от развоя на същото фонетично явление в павликянските говори.

Няколко автори на материали за фонетичната промяна $\text{è} > \text{й}$ обвързват явлението с времетраенето на гласната й от è . Могат да бъдат изтъкнати следните становища, в които ясно е заявено, че новополучената гласна й има намалено времетраене:

1. Любомир Милетич – „и вместо е обикновено се произнася по-кратко“ (Милетич 1912: 7);

2. Владимир Жобов – „Очевидно при този тип гласни има зависимост между положение на езика и дължина“ (Жобов 2004: 21).

Когато анализира графичните знаци на Стою Шишков, с които са записани фолклорните материали от Златоградско, Георги Колев изказва становище – „съв знак й е отбелязано по-тясно произношение на гласна è и силна мекост на предходната съгласна пред предна гласна“ (Колев 2001: 293).

Когато се коментира фонетичното явление преглас $\text{è} \rightarrow \text{й}$ в говора на Припек, то задължително следва да се обвърже с дължината на новополучената гласна й . Вокалът е кратък като времетраене и от това тесен като артикулация. Когато се стесни произношението на гласна è , то новополученият кратък и стеснен вокален компонент звучи като алофон на фонема й и едновременно с това като алофон на фонема è . Този особен вариант на произношение в едни случаи се транскрибира с гласна è , а в други – с гласна й . Затова във всички разгледани материали се констатира колебание при транскрибирането. Само че в българската фонетика въпросът за времетраенето на вокалите не е достатъчно обстойно изяснен и на този етап нямаме база за сравнение.

Нека цитираме няколко становища, от които е ясно, че зависимостта между времетраенето на една гласна и нейната „широчина“ е общоприета:

1. „Известно е, че затворените гласни се отличават с краткост като инхерентна характеристика“ (Тилков, Мишева 1978: 6–7);

2. „Това е универсална закономерност, установена за голям брой несродни езици“ (Жобов 2004: 28);

3. „В свързана реч гласните са нормално в съседство със съгласни. Промяната от артикулационна позиция за съгласна (по дефиниция с по-голяма степен на затвореност) към отворена гласна изисква по-дълго движение на езика“ (Катфорт 1977: 197).

Разгадаването на фонетичното явление преглас $\text{è} \rightarrow \text{й}$ в говора на Припек ще бъде обвързано именно със специфичното времетраене на звука й .

Във фолклорните материали от Златоградско, публикувани от Стою Шишков, се пише **ea** за **ѣ**, а другите алофони на фонема è , които са имали по-тясно и по-кратко произношение, се записват ту като è , ту като й . Когато записвачът на фолклорни материали употреби графема й , това не бива да се абсолютизира. Ползваната графика трябва винаги да се разглежда на фона на цялата фонологична система в дадения говор. Дори да е отбелязана графема й , то звуковата стойност не може механично да се приравнява с тази на графема й от фонологичната система на съвременния български книжовен език или на павликянските говори. Подобна идея изразява Иван Кочев за съпоставимостта на фонетичните наблюдения, извършени от различни учени в различно време и ползвали различна графика: „Лично събраните материали от един автор със своята съпостави-

мост спомагат за изграждането на единна фонологична интерпретация“ (Кочев 2010: 15).

В „Златоградски сборник“ не са записани примери със замяна на *è* с *й*: *нèма, нèмат, чèтри, бèгаиш, дèн'е, тèбе, нèго, нèму*. „Златоградски сборник“ е учебно помагало, написано за училището в Златоград към 1851–1852 г. Прегласът *è > й* не се отбелязва при събирането на материалите за БДА – това е през 1957 г. Прегласът *è > й* не се среща в съвременното състояние на говорите в Златоградско, освен този в Припек. Така че формулираната от Стою Шишков и Любомир Милетич фонетична закономерност не е съществувала в златоградския говор във вида и състоянието, което намира и описва Любомир Милетич в павликянските села.

В много родопски говори може да се засвидетелства гласна *й* вместо *è* в ограничен брой лексеми. Така например е при обобщителното местоимение **врйт'**. Също в префигирани глаголни словоформи като **наймам са, займам, приймам**.

В говора на нито едно населено място в Родопите не може да се обяви фонетична закономерност *è > й винаги под ударение*. Дори в говора на с. Припек преглас *è > й* не е закономерен: преглас *è > й* не се отбелязва последователно в едни и същи словоформи; тоест думата **женà** винаги да се изговаря като **жйна**. Много примери за непоследователност при изговора и транскрибирането на прегласа *è > й* даваме в нашата статия „Прегласът *è > й* в източните родопски говори като свидетелство за миграционни процеси“ (Михайлов 2012).

Нека посочим примери за лексикалната дистрибуция на *è* или *è̂* от статията на Христина Тончева и Иван Илиев „Към описанието на говора в с. Припек, Джебелско“ от 2011 г. Проследяваме случаите, в които е отбелязана гласната *è* или *è̂*. Специално за говора на Припек вариантите *è* и *è̂* са алофони на фонема *è* и реално не се диференцират нито от обективните физически параметри на звуковете, нито се различават от носителите на диалектната норма. Графемите *è, è̂* просто присъстват в транскрибираните диалектни текстове.

Но ето многото лексеми, които показват нестабилност на диалектната норма по отношение на прегласа *è > й*. Примерите са от статията „Към описанието на говора в с. Припек, Джебелско“ на Христина Тончева и Иван Илиев: *клèтва, тèмну, йè̂, йè̂гне, йè̂м, йè̂ли, ж'è̂ба, ж'è̂лну, кош'è̂ра, коч'è̂н, ч'è̂ша* (стр. 69); *дънèм, нъштèм, ръшèвът, пуглèнне, дèтето, èла ми зèми, мèсто, чèтам, арèсале се* (стр. 70); *чèска, штèне, зèле, карачèл* (стр. 71); *Бела сьм, бела, юначе, шèпке, чèши, è̂бълка, овчèр, è̂лва овца* (стр. 72); *дърè, пенцера, Жèбел,*

ч'урѣша, живѣеа (стр. 73); куѣту (стр. 74); тѣъ, нѣкоа, нѣшто, нѣбоно, двѣ, седемдесѣ и чѣтири, спем (стр. 75); пасѣ, шъ дъдѣ, шъ залѣгнете, нивѣста, срѣднана, глѣдало, нѣма дъ си избѣгъ (стр. 76); жѣжък (стр. 77) (Тончева, Илиев 2011: 69–78).

Както виждаме – достатъчен брой примери, в които не е осъществен преглас $\text{ѣ} > \text{ѣ}$.

Разполагаме и с лични записи, но предпочитаме да проследим транскрипцията на колегите. В селищната монография „Припек. Минало и настояще“ има десет страници диалектни текстове, в които се отбелязват гласните ѣ , ѣ или ѣ като застъпници на ѣ , ѣ , ѣ , ѣ , ѣ . Ще представим примерите само от стр. 88, тъй като те са достатъчни за доказването на нашата теза за неустановеност на изговора и че от това следват колебанията при транскрибирането.

Тъй като между вокалите ѣ – ѣ съществуват фонологични различия, не би трябвало употребата на графемите ѣ – ѣ да затруднява записвачите на фолклорни материали. В тази връзка едно „забележително“ уточнение. Според автора на транскрибирания материал и носител на диалектната норма ползваната графема ѣ има следното четене: „ ѣ – дифтонг *ие* под ударение“ (Село Припек 2010: 88). Авторът явно не е достатъчно компетентен, но е важен неговият усет за точния диалектен изговор. В примерите виждаме много варианти на това ѣ от ѣ . Употребената буква ѣ , която означава „дифтонг *ие* под ударение“, следва да се разбира като „по-тясно произношение на гласна ѣ и силна мекост на предходната съгласна пред предна гласна (Колев 2001: 293). Но за да се чуе такъв говор, се изисква ясен женски глас и бавен темп на речта.

В говора на Припек изговорът за това ѣ от ѣ е променлив. В книгата „Припек. Минало и настояще“ в приложения диалектен материал само в първите десет реда се откриват четири варианта на ѣ от ѣ – ѣ , ѣ , ѣ , ѣ (дифтонг *ие*).

Форми с осъществена промяна $\text{ѣ} > \text{ѣ}$ – *пасѣми си* (стр. 88);

Форми без преглас $\text{ѣ} > \text{ѣ}$ – *ч'етри д'ѣне, печѣм, перѣм, задѣваме са, грѣйне, сберѣм, имѣше, времѣто* (стр. 88).

В говора съществува фонологично противопоставяне между фонемите ѣ – ѣ : *збѣра* – *збѣра*, *запѣна* – *запѣна*, *упѣна* – *упѣна*, *нѣшту* – *нѣшту*.

Преглас $\text{ѣ} > \text{ѣ}$ не се засвидетелства в речта на всички носители на диалектната норма. Няма такова лице, в чиято реч да не се среща гласна ѣ . Редуват се ту гласна ѣ , ту гласна ѣ в различни сродни думи

с един корен. Много интересни са случаите **мѐсо**, **мѝсце**; **плѐтам**, **плѝтено**; **пѐкам**, **пуиспѝцаме си**.

Можем да направим поне три извода:

1. Преглас **ѐ > ѝ** представлява спорадична идиолектна промяна.
2. Говорът не е установил единен, постоянен изговор за това **ѝ** от **ѐ**; дори носителите на диалектната норма се колебаят при фонологичното интерпретиране на този изговор.

3. Спорадичната замяна **ѐ > ѝ**, поне с изговор на чиста гласна **ѝ**, е ново явление за говора на Припек.

IV. Вместо заключение

В кратката статия проследяваме известна част от застъпниците на старобългарските вокали в съвременния говор на Припек, като ясно е посочено, че тези рефлексии са типични за диалектите от Източните Родопи. Засягаме също историческите и съвременните социални фактори, изиграли своята роля в развитието на диалекта. Анализираме лексикалната дистрибуция на фонетичната промяна **ѐ > ѝ** главно по досега публикуваните фолклорни, краеведски и диалектоложки материали. Достигахме до извода, че най-контрастната особеност във вокалната система на говора е прегласът **ѐ > ѝ**. Той няма закономерен характер, но все пак има достатъчен брой примери, в които фонетичната промяна **ѐ > ѝ** е реализирана.

Статията следва да бъде продължена в няколко насоки – подробно проследяване на дистрибуцията на фонетичната промяна **ѐ > ѝ**, анализиране на прегласа **ѐ > ѝ** като социолингвистична променлива (факторите за варирането на промяната в речта на различните социални групи) и не на последно място да се постави акцент върху артикулационно-акустичните параметри на това **ѝ** вместо **ѐ**.

ЛИТЕРАТУРА

БДА I: *Български диалектен атлас*. Т. I, С., БАН, 1964.

БДА III: *Български диалектен атлас*. Т. III, С., БАН, 1974.

Бояджиев 1972: Бояджиев, Т. *Говорът на село Съчанли, Гюмюрджинско*. С., 1972.

Бояджиев 1991: Бояджиев, Т. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. С., 1991.

Жобов 2004: Жобов, Вл. *Звуковете в българския език*. С., 2004.

Златоградски сборник 2000: *Златоградски сборник*. (Писмен възрожденски паметник от средата на XIX век (1852 г.) и фототипно приложение). Съставител Г. Митринов, С., 2000.

- Катфорт 1977:** Catfort, J. C. *Fundamental problems in phonetics*. Edinburgh University Press, 1977.
- Керемидчиева 1993:** Керемидчиева, Сл. *Говорът на Ропката*. С., 1993.
- Колев 2001:** Колев, Г. Данни за двойното ударение в паметник от средата на миналия век. // *Българският език през XX век* (Сборник статии). С., 2001, 284–303.
- Кочев 1968:** Кочев, Ив. Фонетични и фонологични промени на е > ъ в говори около ятовата граница. // ИИБЕ кн. XVI, 1968.
- Кочев 2010:** Кочев, Ив. *Българска фонология*, С., 2010.
- Милетич 1912:** Милетич, Л. Павликянското наречие. // СбНУ, т. XXVI, 1912, 3–27.
- Мирчев 1936:** Мирчев, М. Неврокопският говор. // *Годишник на Софийски университет*. Т. 32, С., 1936.
- Мирчев 1978:** Мирчев, М. *Историческа граматика на българския език*, С., 1978.
- Митринов 1987:** Митринов, Г. Самобитен български говор. *Нов живот*, Кърджали, № 170, 1987.
- Митринов 2010:** Митринов, Г. Една интересна особеност в говора на с. Припек. // *Село Припек. Минало и настояще*. София, 2010, 99–103.
- Михайлов 2004:** Михайлов, М. Златоградски говор (проучвания, граници и езикови особености). // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, том 42, кн. 1, 2004, 95–104.
- Михайлов 2006:** Михайлов, М. *Златоградският говор*. Автореферат, Смолян, 2006.
- Михайлов 2008:** Михайлов, М. Интеграцията и графема è. // *Интеркултурният диалог – традиции и перспективи*. Том 46, кн. 1, Пловдив, 2008, 193–203.
- Михайлов 2012:** Михайлов, М. Прегласът è > ѝ в източните родопски говори като свидетелство за миграционни процеси. – *Балканистичен форум*, Благоевград, 2012 (под печат).
- Неделчев 1988:** Неделчев, Н. За прегласа е > è > и в северния павликянски говор. // *Български език*, кн. 2, 1988.
- Савова 1981:** Савова, Й. Старинен български говор в с. Припек. // *Нов живот*, Кърджали, № 70, 1981.
- Селимски 1974:** Селимски, Л. Българската диалектна фонемна промяна è > ѝ. // *В памет на проф. д-р Стойко Стойков. Езиковедски изследвания*. С. 1974.
- Село Припек 2010:** *Село Припек. Минало и настояще*. София, 2010.
- Стойков 1968:** Стойков, Ст. Нов неизвестен тип акавизъм в родопските говори. // *Български език*, кн. 1, 3–9, 1968.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. С., 1993.

- Тилков, Мишева 1978:** Мишева, Ан., Д. Тилков. Вътрешно присъщи характеристики на гласните – универсален характер и специфични особености. // *Съпоставително езикознание*, 1978, кн. 2.
- Тончева, Бонев 2009:** Тончева, Хр., Св. Бонев. Към характеристиката на един архаичен български говор (диалекта на с. Припек, Кърджалийско). // *Език – литература – обществени институции*. Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, т. 47 (Филология), кн. 1, сб. А, 2009, 183–188.
- Тончева, Илиев 2011:** Към описанието на говора в с. Припек, Джебелско. // Сб. *Традиции и приемственост. 50 години полувисше и висше образование в Източните Родопи*. Т. II. Езикознание и педагогика. В. Търново, 2011, 69–78.
- Шишков 1892:** Шишков, Ст. Кратки описателни бележки за Даръдерска кааза и градецът Даръ-дере. // *Родопски старини*, кн. 4, 1892, 1–43.
- Шишков 1894:** Шишков, Ст. Народни песни от Златоградско. // *Славиеви гори*, 1894, 65–75.
- Шишков 1908:** Шишков, Ст. Бележки по говорът в Даръдере. // *Родопски напредък*, кн. 4, 1908, 92–96.